

Спрогнозувати їхній подальший розвиток досить складно. Це пов'язано з тим, що дезінтегруючою компонентою міжрелігійного діалогу є розуміння найвищої та найсвятішої для кожної релігії істини – ідеї Бога. На сучасному етапі розвитку міжконфесійних відносин ми не спостерігаємо якихось спроб на узгодження даної проблеми. З іншого боку започаткований рух міжрелігійного діалогу на вирішення соціальних проблем з кожним роком стає все потужнішим. Однозначно можна зауважити лише одне: якщо людство в питаннях віри дійде до злагоди та миру, воно “вчинить для себе ймення”, гідне людини. Це особливо бажано й актуально в умовах повернення релігії у світову політику та її активне входження у внутрішні політичні відносини.

*Е.Мартинюк**

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ: КОНВЕРГЕНТНІ ПРОЦЕСИ

11 вересня 2001 року - трагічна дата, яка засвідчує неспроможність порозуміння між різними цивілізаціями, здається взагалі перекреслює всі надбання в галузі, яку створило людство на шляху до взаєморозуміння. Як би американський політиком не ставився до ісламу (з позиції політкоректності релігія у цьому випадку не відіграє особливої ролі), багато людей у всьому світі впевнені в тому, що цей конфлікт, як і багато інших має релігійне підґрунтя. Деякі дослідники, втомившись від закликів до толеранції суспільних відносин, починають роботи наголос на відмінностях, що відрізняють та розділяють людей та їх спільноти, вбачаючи в них нездоланні перешкоди до тривалого взаємосприйняття. Ці спроби зрозумілі і мабуть мають рацію в тому, що процес зближення у будь-якій сфері, може супроводжуватись протилежними тенденціями. Якщо ми звернемося до релігієзнавства, то в ньому накопичено вже великий досвід у практичній сфері толерантного ставлення у міжрелігійних відносинах. Взагалі можна стверджувати, що зібрані матеріали дозволяють викреслити найбільш поширені тенденції в релігійному житті другої половини XX століття, які я пропоную назвати “конвергентні процеси”.

Сам термін «конвергенція» (від лат. *convergentio, convergo* – сходжуюсь, наближаюсь) вперше було вжито німецьким вченим Генріхом Фріком в його праці “Порівняльне релігієзнавство” (1928 р.)¹. Прагнучи до зближення термінології природознавчих і суспільствознавчих наук, розпочатою ще Д.Ф. Шлеймахером, він застосував цей термін у тому значенні в якому він вже використовувався насамперед в біології, де це поняття характеризує процес виникнення рис подібності в будові і функціях у далеких за походженням організмів внаслідок їхнього пристосування до однакових умов існування. Г. Фрік використав цей термін для позначення паралельних, подібних процесів в різних релігіях, саме у цьому розумінні “конвергенція” тримається у вжитку і у сучасних дослідників релігійних явищ.

У повоєнні роки XX ст. цей термін у релігійному середовищі став вживатися і для позначення констатації “зближення релігій”. Це дозволяє семантика цього слова в романо-германському мовному обігу, що, в свою чергу, значно збагачує його сучасний релігієзнавчий зміст. В такому другому поширеному значенні “конвергенція” охоплює і такі тенденції в релігійному житті, які сформувалися, чи стали більш наочними саме у другій частині XX ст., як то: а) співробітництво релігій (на рівні організацій, громад, вірних) в різних галузях соціальної діяльності; б) потяг до об'єднання різних

* Доцент Одеського Національного університету ім. І.І.Мечникова, к.філос.н.

¹ Frick H. Vergleichende Religionwissenschaft.- Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter and Co., 1928.- S.134.

деномінацій в єдину традицію; в) тенденцію до утворення єдиної світової релігії і т.ін.

Тому “конвергентними процесами” у сучасному розумінні цього терміну можна вважати як ті, що притаманні більш ніж одній релігії, так і ті, що свідчать про тенденції зближення соціальних, доктринальних і організаційних позицій між двома чи багатьма релігіями. Треба зауважити, що все відоме про наявність загального в релігії, те, що дозволяє дослідникові аргументувати, що мова йде саме про релігійне явище, продовжує дискутуватись й констатуватись і у наші часи. У цій статті мова йде лише про ті процеси, які сформувались чи найбільше актуалізувались за останні десятки років. Це, перш за все: *акселерація, актуалізація есхатології, актуалізація соціальних доктрин, американізація, вельтізація, віртуалізація, глобалізація, діалог, екуменічний рух, егосинтонізація, екзотерізація, зростання інклюзівізму, консюмерізм, модернізм, нові релігійні течії, паксізація, приватизація, сучасний релігійний плюралізм, раціоналізація культових дій, ревівалізм, секуляризація, синкретизм, сцієнтизм, уніфікація екстеріоризації, толерантність, фемінізація, фундаменталізм, харизматизація.*

Більшість зазначених вище “конвергентних процесів” вже багато років досліджуються, добре проаналізовані в літературі, тому у цій статті зосередимося лише на деяких з них, що вперше за цей період на термінологічному рівні з’являються в українському релігієзнавстві. Але до початку характеристики цих понять зауважу, що хоча всі названі процеси мають самодостатній зміст, вони, по-перше, усією своєю сукупністю засвідчують наявність саме конвергенції у релігійному житті доби, що розглядається, по-друге, стимулюють один другого, по-третє, корегують чи мають вплив один на одного. Як це відбувається в дійсності, нами буде продемонстровано нижче.

Почнемо розглядати їх за абеткою, бо зараз ще майже ніхто не наважиться визначити, який з цих процесів є більш важливішим, а який ні, хоча кожен з них мав деякі піднесення та падіння вже за минулий період, а деякі напевно зможуть втратити актуальність у близькому майбутньому. Хоч мова в статті йде про процеси в релігійному житті, що претендують на світовий вимір, але всі вони мають відношення і до України, як тому, що багато її віруючих належать до світових релігійних традицій, так і тому що, особливо в останнє десятиріччя минулого віку, вона стала однією з арен, де ці процеси інтенсивно відбувалися.

Акселерація (від лат. *aceleratio* – прискорення). Термін, який характеризує прискорений розквіт релігійних явищ у другій половині ХХ століття. Найбільш переконливий показник цього прискорення – стрімкий вихід на світовий рівень нових релігійних течій. Деякі з них за одне-два десятиріччя знайшли собі прихильників в багатьох країнах світу. Як приклад, можна навести стрімке зростання християнських та синкретичних церков у Африці, інтенсивне розповсюдження фундаменталізму в ісламських країнах, багаточисленне новонавернення до релігії в постсоціалістичних країнах в перші роки перебудови і т. ін. Але, як на мене, найбільше вражаючим прикладом акселерації у релігійному житті цієї доби є стрімке зростання кількості вірних та майже усіх їх інституцій (духівництва, молитовних будівель, прибутків і т.ін.)

Зрозуміло, що у цього останнього явища існує багато чинників. Перш за все демографічний, бо прискорення росту вірних відбувається на ґрунті прискорення у ХХ столітті зростання загальної кількості населення Землі (з трьох мільярдів у 1959 р. до шести на кінець століття). Крім того, акселерацію зазнали як відомо й інші галузі суспільного буття. Зокрема, наука і техніка, прискорений розвиток яких в свою чергу дав змогу деяким релігійним явищам набувати глобального змісту з небувалими до недавно темпами. Таке прискорене набуття новими релігійними течіями світового виміру навряд чи було б можливим без сучасних засобів комунікації. Інша справа, що процес акселерації релігійних явищ вже повністю спростував усі прогнози що до майбутнього релігії, які передбачали її відхід у минуле саме у ХХ столітті, на користь поширення матеріалістичного світогляду, зорієнтованого саме на досягнення в науці та техніці.

Актуалізація есхатології (від грец. *eschatos* – останній, крайній і ...логія – релігійне

вчення про кінцеву долю людства і Всесвіту). Конвергентний процес, який характеризується посиленням й поширенням у релігійному середовищі почуттів, що ґрунтуються як на старих, так і на нових поглядах, пов'язаних з очікуванням наближення кінця людства та Всесвіту.

Саме тому, що есхатологія не може не бути актуальною, бо взагалі є компонентом релігійних почуттів, притаманних християнській цивілізації, вживання для позначення цього процесу терміну, якій має значення, що вже присутнє у явищі, яке він повинен охарактеризувати, несе додаткове наповнення, для виокремлення суто сучасних змін у явищі, що досліджується.

Були спроби як-то у Великого Білого Братства в Україні чи у Аум-Сінрікьо в Японії прискорити есхатологічні процеси. Вірні деяких релігійних угруповань покінчували з життям в наші дні з надією, що очікуваний кінець з цим і відбудеться.

Змінилися в наш час і самі уяви про те, що настане за межами нашого буття. І рай і пекло почали розглядати скрізь призму моральних винагород чи страждань. Успіхи медицини наголосили про себе і почуттями людей, які побували у стані клінічної смерті. Вони чомусь витлумачуються як перехід до раю, нібито й не було серед повернутих до життя жодного грішника.

Актуалізація соціальних доктрин. В повоєнні роки ХХ ст. богослов'я багатьох релігій стало по-іншому інтерпретувати соціальну практику, залишив надсвітову позицію в пошуках відповідей на актуальні проблеми сучасності. Як приклад, можна навести протестантські: “соціальне богослов'я”, “богослов'я революції”, “жіноче богослов'я” і т. ін. Також характерним у цьому процесі є відверте зростання соціальних доктрин деяких деномінацій в поєднанні з деякими світськими соціальними вченнями, наприклад з марксизмом в “теології визволення”, з лібералізмом – у деяких положеннях католицької доктрини після II Ватиканського собору, з соціалізмом - в ісламському світі. Найбільш показовим у світовій тенденції актуалізації соціальних доктрин є затвердження у серпні 2000 року соціальної доктрини Руської Православної церкви, у якої взагалі раніш її не було. Прийняття соціальної доктрини цією церквою має неабияке значення для нашої країни, де вона має багато вірних.

Американізація. Це такий конвергентний процес, який характеризує посилення в останнє півстоліття впливу США на релігійне життя у світі. Роль США у всесвітній історії другої половини ХХ століття дозволяє констатувати, що жодна соціальна сфера людської діяльності в глобальному вимірі не залишилась без тієї чи іншої реакції на американську присутність, не залишилося без цього відгуку і релігійне життя. Діапазон реакцій на американський вплив надзвичайно широкий - від прийняття американського розуміння свободи релігії у повоєнних Німеччині та Японії до нового відчуження від усього, пов'язаного з американізацією (синоніми: вестернізація, модернізація) в деяких ісламських країнах на релігійному ґрунті.

Перш за все, треба відзначити, що більшість названих конвергентних процесів мають свій початок саме в США, наприклад, поява багатьох нових релігійних течій, релігійний плюралізм, консюмерізм і т. ін. Роль США в релігійному житті світу зумовлена не тільки її винятковим положенням як єдиної наддержави сучасності, але й особливою історією релігій в цій країні, характерною особливістю якої в повоєнні роки є потяг до послідовного дотримання свободи совісті в умовах релігійного плюралізму.

Саме в США знаходяться центри багатьох протестантських церков та нових релігійних течій. Представники майже всіх існуючих релігій проживають у великій кількості в цій країні. Тому є можливість на основі загального життя почати діалог для пошуку спільного в релігійній сфері.

Форми американського впливу різноманітні: карго-культи, місіонерська діяльність, консюмерні релігії, матеріальна (в т.ч. грошова підтримка) одновірців і т. ін., взагалі пропаганда американського світогляду, способу життя, якими б заходами вона не провадилась, бо відношення до релігії є одна з складових як першого, так і другого

аспекту американізації в кінцевому рахунку.

З прийняттям Конгресом США “Акта про міжнародну релігійну свободу” у 1998 р., можливості урядових американських організацій впливати на релігійну ситуацію у всьому світі значно поширились. Президент США має право накладати санкції проти урядів тих країн, де є порушення свободи релігії.

На терені України діє вже багато релігій американського походження (пізній протестантизм, нові релігійні течії). Багато американських релігійних організацій надають гуманітарну допомогу віруючим і невіруючим України, співпрацюють по деяких соціальних програмах (наприклад, в організації “Міст” беруть участь 104 американські релігійні організації). Більшість закордонних місіонерів прибувають у нашу країну саме з США.

Вельтізація (від нім. die Welt – світ). Це конвергентний процес який характеризує потяг у діяльності представників різних релігій до створення всесвітньої організації, яка б об’єднала всі релігійні традиції на ґрунті подолання історично існуючої відчуженості. Найбільш яскравим прикладом цього конвергентного процесу є існування Парламенту світових релігій, створеного у 1993 р. в Чикаго (США), в діяльності якого беруть участь представники багатьох деномінацій.

Віртуалізація (від англ. virtual reality – потенційний, можливий, або реальність, дійсність – уявна реальність). Термін позначає конвергентний процес зростання ролі кібернетичних засобів у сучасному релігійному житті. Практично всі релігії мають свою адресу в Інтернеті. Деякі з релігійних організацій мають на меті з’єднати усі громади в єдину мережу. Тому, з одного боку, є можливості для посилення централізації, а з іншого боку, користувач персональним комп’ютером може взагалі ні від кого не залежати в своїх релігійних пошуках. З’являються суто віртуальні релігії, які існують лише в кіберпросторі. У віртуальному світі знаходять своє відображення усі сучасні процеси, що відбуваються в релігійному житті. Окрім того, він надає можливостей до виникнення нових явищ та тенденцій практично у всій сфері релігійного відтворення реального світу.

Глобалізація (від франц. global – загальний, всесвітній). Взагалі під глобалізацією можна розуміти виникнення і розповсюдження явищ, які мають наддержавний вимір. Вперше в релігієзнавстві цей термін був системно використаний у книзі “Релігія в сучасному світі: Релігійна ситуація в світі з 1945 р. до теперішнього часу”, виданій в Единбурзі колективом авторів начолі з відомим сучасним релігієзнавцем Ф.Уелінгом у 1987 р. В цій книзі найбільш важливими (глобальними) подіями у той період релігійного життя світу були визнання: повернення євреїв на батьківщину; відродження буддистських та індуських традицій в зв’язку з надбанням незалежності Індією та країнами Південно-Східної Азії; розквіт нової самостійності в ісламі за часів нафтової кризи; виникнення нових релігійних течій; зовнішня погроза існуванню примітивних релігій в той час, як їх значення все більш зростає.

До цього переліку глобальних подій можна без сумніву додати: повернення до релігії значної частини населення в постсоціалістичних країнах, екуменічний рух, створення парламенту світових релігій, участь церков у миротворчому русі, як і у вирішенні глобальних проблем сучасності, діяльність релігійного сектору антиглобалістського інтернаціоналу.

Діалог. Характерний конвергентний процес релігійного життя другої частини ХХ ст. Спроби його здійснення починалась і раніше, але ж, як постійний, на рівні всього світу, це явище нашого часу. Залежно від релігійних організацій, він може визнаватися як міжконфесійний та міжрелігійний. Він також може відбуватися на рівні громад, країн чи світу. Головна мета - це взаєморозуміння між релігійними традиціями, ними і новими релігійними течіями, а також між релігійними та деякими світовими течіями (наприклад, діалог між марксистами та християнами).

Передував діалогові з середньовіччя так званий диспут між представниками

різних релігій чи церков, кожен з котрих мав метою перемогу над іновірцями. Завданням діалогу є встановлення толерантних взаємовідносин між учасниками, а також можливе співробітництво в соціальній сфері та зближення позицій в догматичному розумінні віри на тлі поважного ставлення до партнерів і їх світогляду. Треба зауважити, що в більшості релігійних організацій є як прихильники, так і противники міжрелігійного діалогу, особливо в царині сумісного розвитку догматичного осягнення світу.

Егосинтонізація (від грец. его-я, та *sintes* – з'єднання, складання). Термін для позначання зростання значення особи в релігійному житті в другій половині ХХ століття за умов загального зростання значення особистості в повоєнні роки, зумовленого багатьма факторами (поширення обізнаності, зростання матеріального рівня життя і т. ін.), а також суто релігійними конвергентними процесами, наприклад: плюралізм, віртуалізація і т. ін. В більшості релігій стали значно уважно ставитися до особистості віруючого, що можна бачити і в появі вибору засобів залучення до життя в громаді (клуби, кружки за інтересами і т. ін.), зменшенні вибагливості до інших, індивідуальну працю з ними, поширення дяконських послуг та багато іншого.

З другого боку, сучасний релігійний плюралізм та особисте зростання для людей значення свободи дає можливість кожній людині послідовно відчувати своє відношення до релігії як приватної справи. Широкий вибір релігій і процес засвоєння тієї чи іншої віри громадянином навіть породив такий термін в американській соціології релігії як “приватизація”.

Екзотерізація (від грец. *ecoterinos* – зовнішній). Термін протилежний – езотерізму. Характеризує конвергентний процес у релігійному житті другої половини ХХ ст., який має прояв в тому, що за допомогою *mas-media*, книжок, комп'ютерної мережі все, що багато років було в багатьох релігійних традиціях таємним знанням, до якого мали доступ лише одиниці, стає доступним практично кожному бажаючому. За прикладом цього можна сходити в найближчу книжну лавку або включитись до пошуку в Інтернеті.

Зростання інклюзівізму (від лат. *inclusivo* – включати). Один з конвергентних процесів в релігійному житті др. пол. ХХ ст., який характеризує зміну ставлення до іновірців в багатьох релігійних традиціях. Характерний приклад цього - це можливість бути присутніми на молитовних зборах всім бажаючим, незалежно від відношення до тієї чи іншої релігії взагалі. Окрім того, наявність визнання за представниками інших релігій однакових шансів на спасіння чи взагалі визнавати всі релігії за одне, як то роблять, наприклад, “Бахаї”.

Консюмерізм (від англ. *consume* – споживати). Термін, який спочатку характеризував лише процес поширення протестантизму із США в усьому світі, що разом з релігійною формою експортує також північно-американські життєві стандарти, менталітет і систему цінностей за межі США й Канади, насамперед у Латинську Америку та Африку. Зараз можна констатувати, що активним об'єктом консюмеризму є постсоціалістичні країни. З Америки його експортують сюди не тільки протестанти, але і представники інших деномінацій, зокрема мормони, євреї за Ісуса та інші нові релігійні течії.

Паксізація (від лат. *pac* – світ). Термін, який характеризує один з конвергентних процесів в релігійному житті другої половини ХХ ст., що свідчить про зростання кількості так званих світових релігій. У релігієзнавстві за критерій розповсюдженості та такими первинними ознаками, як доступність, подолання етноцентризму й ін., традиційно до світових релігій відносили християнство, іслам, буддизм, та з деякими застереженнями іудаїзм. Зараз на цей статус може претендувати майже кожна релігія, зокрема індуїзм, який має своїх прихильників в багатьох країнах світу (йога, кришнаїзм і т. ін.).

Раціоналізація культових дій. Конвергентний процес в релігійному житті

характеризує тенденцію зростання у значного числа віруючих раціонального витлумачення і ставлення до різних культових дій. Зокрема, з цього ставлення виростають судження, що, наприклад, піст це - розумне регулювання дієти, обрізання – необхідна гігієнічна процедура і т. інше.

Ревівалізм (від англ. *revivel* - відродження). Термін, що позначає конвергентний процес релігійного життя в період, що розглядається, характеризує тенденцію відродження релігії взагалі, як то було в постсоціалістичних країнах, та пробудження інтересу до релігії у молоді в західних країнах, однією з ознак якого стало бурхливе зростання нових релігійних течій у дусі притаманному аналогічним пробудженням в історії США, головним чином у деномінаціях протестантського спрямування.

Синкретизм. Термін, що характеризує сучасне поєднання у свідомості багатьох віруючих та у віровченнях деяких релігійних течій якихось доктрин двох чи багатьох релігій. Наприклад, більшість американців християн вірять у карму, реінкарнацію, що взагалі дає можливість релігієзнавцям констатувати “орієнталізацію” західних віруючих. Багато японців, вважають себе християнами й водночас продовжують свої поклоніння в буддистських або сінтоїстських храмах. Синкретизм є головною ознакою деяких нових релігійних течій (наприклад, Церков Об’єднання та Бахаї)

Уніфікація екстеріоризації. Конвергентний процес який характеризує однакові можливості для різних релігійних течій в прозелітизмі, місіонерстві та іншій діяльності у демократично налаштованих суспільствах. Навіть в Україні у деяких регіонах іноземним релігійним організаціям вдається використовувати більше можливих форм для пропагування свого віровчення, аніж укоріненим релігійним громадам. Та можна тут ще нагадати про “віртуалізацію”, яка уможливує наявність цієї уніфікації для споживача Інтернету.

Фемінізація. Це такий конвергентний процес релігійного життя, який проявляється у зростанні в ньому ролі віруючих жінок. Він, безумовно, є наслідком загального політичного поліпшення положення жінок у суспільстві. В релігійних організаціях взагалі зростає розуміння ролі жінки в справі відтворення релігії. Окрім того, в багатьох протестантських організаціях жінки займають деякі посади, які раніше належали лише чоловікам, наприклад, всі рівні священства включно до єпископа в англіканській церкві, є жінки рабини у іудаїзмі і т. ін. Остання зміна не знаходить ще підтримки у багатьох інших деномінаціях, зокрема в ісламі та католицизмі, православ’ї.

Харизматизація (від грец. *charisma* – дар.) Цей конвергентний процес, поширений у другій частині ХХ ст., що характеризується поширенням серед християн, практично усіх напрямів, в багатьох країнах світу пошуку таких форм культової практики, які свого часу застосовували перші християни, а в кінці минулого століття відродили п’ятидесятники. Це перш за все спрага отримати харизму у цьому житті, віра в те, що минулася епоха Бога Отця, минається епоха і Бога Сина й наступає ера Бога Духа. Тому тут широко застосовується гласолалія. Людина радіє і в прямому і в переносному значенні, вважаючи, що отримала дари Святого Духа. За деякими даними більш ніж третина сучасних християн сприймали ці дари. Поширення харизматичних деномінацій має місце і в Україні.

Жанр статті дає можливість лише в стислій формі охарактеризувати зміст тих конвергентних процесів, які розглядалися вище. Але вже з наведеного, на мій погляд, зрозуміло, що йдеться про достатньо компактну систему аналізу тенденцій сучасного релігійного життя, а це, в свою чергу, дозволяє покращити аналіз такого складного соціального феномену як релігія як на рівні поодиноких, виокремлених релігійних інституцій, так і у звичному вже для релігієзнавства дусі компаративістських досліджень релігії.